

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

**ВОПРОСЫ АРМЯНСКОЙ
ЭТНОЛОГИИ И
АРХЕОЛОГИИ 3**

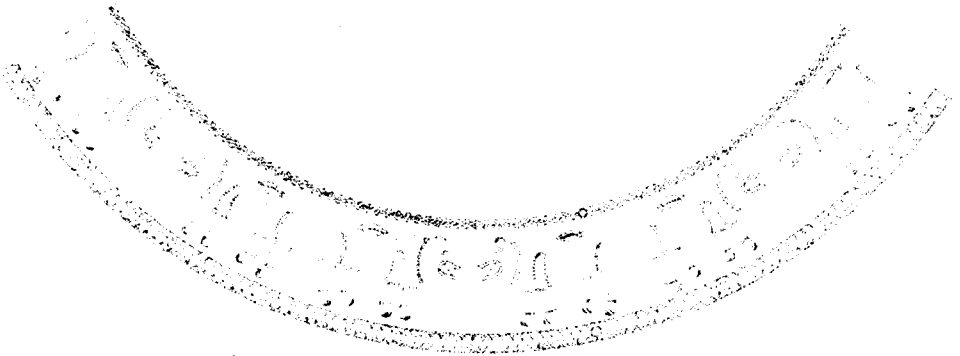
Издательство “Гитутюн” НАН РА

ЕРЕВАН – 2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀԱՅ ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐ - 3**

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ - 2007

ՀՏԴ 902/904:391/395=-19.81

ԳՄԴ 63.4+63.5(2Հ)

Հ240 Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝ *Պավել Ավետիսյան*
Լևոն Աբրահամյան
Տորք Ղալայյան
Արսեն Բորիսյան

Հ 240 Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ. – 3 պրակ.
Երիտասարդ գիտնականների գիտաժողովի նյութեր. - Եր.,
«Գիտություն» հրատ., 2007 – 282 էջ

ԳՄԴ 63.4+63.5(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0713-0

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

© ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ԲՈՒՄԱԱԿԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐ ԾԵՆՔԱՎԻԹԻ N 3 ՂԱՄԲԱՐԱՆԻ
ԿԱՎԱՆՈՅՆԵՐԻՑ

Ռոման Չովսեփյան
ԴԴ ԳԱԱ ՀԱԻ

Շենգավիթի հնավայրին վերաբերվող ավելի վաղ հրատարակումներում նշվում է փափուկ ցորենի և գարու հատիկների առկայության մասին: Ընդ որում Մ.Գ. Թումանյանը ցորենի մնացորդները որոշել է որպես կլորահատիկ փափուկ ցորեն (*Triticum vulgare antiquorum* Heer), իսկ գարու մնացորդները՝ որպես թեփուկավոր ու մերկահատիկ երկշարք և բազմաշարք գարիներ (*Hordeum vulgare*), ինչպես նաև կլորահատիկ վեցաշարք գարի (*Hordeum sphaerococcum*)¹²: Այս բոլոր կարգաբանական միավորները, ըստ ժամանակակից կարգաբանության¹³, կարելի է մեկնաբանել համապատասխանաբար որպես փափուկ ցորեն (*Triticum aestivum*) և սովորական մշակովի գարի (*Hordeum vulgare*):

Շենգավիթի N3 դամբարանը պեղվել է 2006 թ.-ին՝ Պատմամշակույթային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախմբի կողմից (ղեկավար՝ Յ. Սիմոնյան): Ըստ Յ. Սիմոնյանի՝ դամբարանը պատկանում է վաղ բրոնզեդարյան դարաշրջանին, թվագրվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի II կեսով: Դամբարանի անոթների սկզբնական պարունակության (ենթադրաբար՝ սնունդ) բուսական բաղադրամասի կազմի բացահայտման նպատակով ուսումնասիրվել են երկու կավանոթների հողային լիցքերը (անոթներ 061 և 065, I քառակուսի): Հայտնաբերված գտածոների մի մասը առաջին անգամ է նշվում հնավայրի համար:

Ֆլորացիայի և լվացման մեթոդներով առանձնացվել են բուսական, կենդանական (ոսկրաբանական) մնացորդները և արտեֆակտները:

Հայտնաբերված բուսական մնացորդների պահպանվածության աստիճանը անբավարար է: Որոշվել են մոտ 15 կարգաբանական միավորների պատկանող բույսեր (աղ. 1): Ուսումնասիրված երկու անոթներում էլ հայտնաբերվել են հացահատիկների ածխացած անորոշելի

¹² М.Г. Туманян. Культурные растения урартского периода в АрмССР // *Изв. АН АрмССР, Общест. науки*, 1944, 1-2, с. 73-82; М.Г. Туманян. Основные этапы эволюции ячменей в Армении // *Изв. АН АрмССР, Биол. и сельхоз. науки*, 1948, 1(1), с. 73-85; Г.Н. Лисицына, Л.В. Прищепенко. Палео-этноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, Москва, 1977, с. 128.

¹³ D. Zohary, M. Hopf. Domestication of Plants in the Old World: The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe and the Nile Valley, Oxford University Press, 2000, p. 316.

բեկորներ և դաշտային կաքավկրկուտի հանքայնացած ընկուզիկներ (երեմաներ):

Մշակաբույսերի գտածոները ուսումնասիրված անոթներում ներկայացված են փափուկ ցորենի (*Triticum aestivum*, նկ. 1. 1) մեկ, անորոշ ցորենի (*Triticum sp.*, տեսակային պատկանելիությունը վատ պահպանվածության պատճառով հնարավոր չէ որոշել) երկու և ենթադրաբար մշակովի գարու (cf. *Hordeum vulgare*) մեկ ածխացած հատիկներով (աղ. 1): Վայրի և մոլախոտային բույսերի մնացորդները ներկայացված են անորոշ հացազգու (*Poaceae gen. sp.*) և որոմի (*Lolium*) ածխացած հատիկներով, մակարդախոտի երկու տարբեր տեսակների (*Galium aparine* և *Galium spurium*, նկ. 1. 2,3) պատկանող պտղիկներով՝ կես մերիկարպիումներով, դաշտային կաքավկրկուտի (*Lithospermum arvense*, նկ. 1. 4) ընկուզիկներով, հավակատարի (*Amaranthus*), թելուկի (*Chenopodium*), մանուշակի (*Viola*), անորոշ բակլազգու (*Fabaceae gen. sp.*) սերմերով, բոշխազգու (*Cyperaceae gen. sp. (Scirpus/Schoenoplectus/Bolboshoenus sp.)*, նկ. 1. 5), երկու տարբեր տեսակների բոշխերի (*Carex ssp.*) ածխացած ընկուզիկներով: 065 անոթում դաշտային կաքավկրկուտի ընկուզիկները՝ հացահատիկների բեկորների քանակությանը (մի քսւնի մն ծավալով) համապատասխան, բազմաթիվ են՝ 52 հատ (աղ. 1):

Նշված մոլախոտերն աղտոտել են հացահատիկների ցանքերը դեռևս նախապատմական ժամանակներից: Դրանց մի մասը Հայաստանում հայտնի են սկսած նեոլիթյան ժամանակաշրջանի բնակավայրերից (Առատաշեն, Ակնաշեն)¹⁴: Բոշխազգիների ընկուզիկների առկայությունը Շենգավիթի N3 դամբարանի անոթներում վկայում է՝ վաղ բրոնզի դարաշրջանում Շենգավիթի շրջակայքում ջրաճահճային էկոհամակարգի առկայության մասին:

Հայաստանում դամբարաններում հայտնաբերված անոթների պարունակության ուսումնասիրություններ կատարվել են նաև Ներքին Նավերի միջինբրոնզիդարյան երկու դամբարանների (N3 և 4) համար: Նշված դամբարանների և Շենգավիթի N3 դամբարանի անոթների հնաբուսաբանական անալիզի տվյալները ընդհանուր գծերով համանման են: Երեք դամբարանների անոթներում էլ գերակշռող բուսական մնացորդները ներկայացված են հացահատիկների ածխացած բեկորներով և դաշտային կաքավկրկուտի հանքայնացած ընկուզիկներով: Մակար-

¹⁴ R.A. Hovsepyan. The Earliest Finds of Cultivated Plants in Armenia // Archaeobotanical Investigations of the Aratashen and Aknashen Neolithic Settlements. 14th Symposium of the International Work Group for Palaeoethnobotany (Kraków, Poland, 17-23 June 2007), Programme and abstracts, Kraków, 2007, p. 74.

դախտոտի ածխացած պտղիկ հայտնաբերվել է և՛ Շենգավիթի, և՛ Ներքին Նավերի N3 դամբարաններում: Երեք ղեպքերում էլ բուսական մնացորդների պահպանվածության աստիճանը անբավարար է, իսկ տեսակ որոշելի մնացորդները սակավաթիվ են. արդյունքում՝ ցեղային և ենթացեղային մակարդակով որոշված կարգաբանական միավորների թիվը չի անցնում մեկ տասնյակից:

Հացաբույսերից բացի՝ այլ մշակաբույսերի մնացորդներ Հայաստանի դամբարանների անոթներում դեռևս հայտնի չեն:

Վաղբրոնզեդարյան մշակաբույսերից Հայաստանի համար նշվում են միայն ցորենը և գարին, ընդ որում այդ ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր տեղավայրերում գարին գերակշռում է, իսկ ցորենը ներկայացված է եղել հիմնականում փափուկ տեսակով: Կիրառվել են խառը ցանքեր:

Հայաստանում վաղբրոնզեդարյան հնաբուսաբանական գտածոները (Ապարան 3, Այգևան, Էլառ, Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Ծաղկասար և Ոսկեվազ ևն) անհամեմատ ավելի շատ են, քան միջին-բրոնզեդարյանները: Առավել հանգամանորեն ուսումնասիրվել են Գեղարոտի վաղբրոնզեդարյան շերտերից հայտնաբերված բուսական մնացորդները: Շենգավիթից հայտնաբերված կարգաբանական միավորների մեծամասնությունը (*Triticum aestivum*, *Hordeum vulgare*, *Galium aparine*, *G. spurium*, *Lithospermum arvense*, *Lolium*, *Chenopodium* և այլն) առկա են նաև Գեղարոտի վաղբրոնզեդարյան շերտերում:

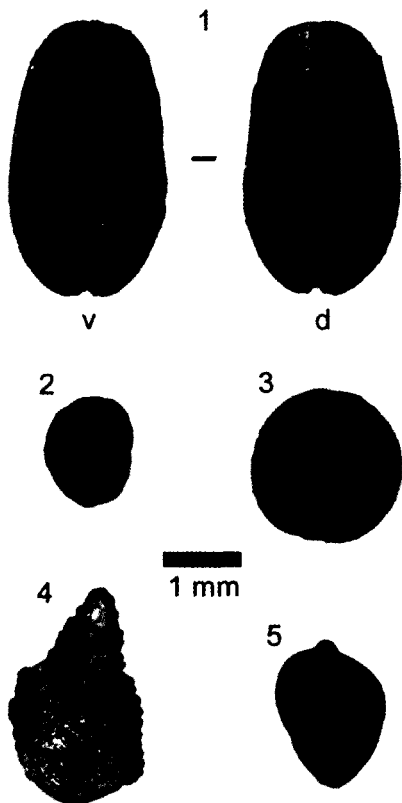
Շենգավիթի N3 դամբարանի անոթներում առկա են նաև մոխրի մանր բեկորներ և կրծողների կոպրոլիթ (հանքայնացած ծերտ): Ենթադրվում է, որ ածխի բեկորները անոթների մեջ են ընկել շրջակայքից լցված հողի հետ: Հացահատիկները առանց ֆիզիկաքիմիական ձևափոխման կարող են պահպանվել սովորաբար մի քանի տարի՝ այն էլ խիստ չոր պայմաններում: Կրծողների ծերտն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է դամբարանին համաժամանակյա կրծողների, որոնք անոթների մեջ են մտել դեռևս օգտագործելի հացահատիկներով սնվելու համար: Դրանք նաև վկայում են մեծ քանակությամբ հացահատիկների առկայության մասին¹⁵:

¹⁵ G. Willcox, S. Fornite, L. Herveux 2007. Early Holocene Cultivation Before Domestication in Northern Syria. 14th Symposium of the International Work Group for Palaeoethnobotany (Kraków, Poland, 17-23 June 2007), p. 24.

Աղյուսակ 1.

Շենգավիթի 3-րդ դամբարանի 1-ին քառակուսու 061 և 065 կավանոթներից հայտնաբերված բուսական մնացորդները

Կարգաբանական միավորը		Գտածոյի տիպը	Պահպանման ձևը	Տեղավայրը	
				Շենգավիթ, Դամբարան 3, Քառակուսի I	
Տեսակը	Ունտանիքը			061	065
<i>Cerealia sp.</i>	Poaceae	հատիկների բեկորներ	ածխացած	20	2 ml + 8 խոշոր բեկորներ
<i>Triticum aestivum</i>				0	1
<i>Triticum sp.</i>				0	2
cf. <i>Hordeum vulgare</i>		հատիկներ		0	1
<i>Poaceae gen. sp.</i>				0	1
cf. <i>Lolium</i>				0	2
<i>Galium cf. aparine</i>	Rubiaceae	կես	ածխացած	0	4
<i>G. cf. spurium</i>		մերիկարպիումներ		0	3
<i>Lithospermum arvense</i>	Boraginaceae	ընկուզիկներ	հանքայնացած	7	52
cf. <i>Amaranthus</i>	Amaranthaceae	սերմեր	հանքայնացած	1	1
cf. <i>Chenopodium</i>	Chenopodiaceae	սերմ	հանքայնացած	1	0
cf. <i>Viola</i>	Violaceae	ընկուզիկ	ածխացած	1	0
<i>Fabaceae gen. sp.</i>	Fabaceae	առանձնացած շաքիլներ	ածխացած	0	2
<i>Cyperaceae gen. sp.</i> (<i>Scirpus / Schoenoplectus / Bolboschoenus sp.</i>)	Cyperaceae	ընկուզիկներ	ածխացած	0	1
<i>Carex sp. 1</i>			ածխացած	1	0
<i>Carex sp. 2</i>			ածխացած	0	1
Unid. species	-	սերմեր	ածխացած	2	5
Ածխի բեկորներ				20	30
Մանր կրծողների կոպրոլիթ				-	բազմաթիվ
Սկան կոպրոլիթ				-	մի քանի

Նկար 1.

1 – փափուկ ցորենի ածխացած հատիկ (*Triticum aestivum*, v – որովայնային մաս, d - քիկնային մաս), 2,3 – մերիկարափիումների ածխացած կետեր (2 - *Galium cf. spurium*, 3 – *G. cf. aparine*), 4 – դաշտային կաքավկրկուտի հանքայնացած ընկուզիկ (*Buglossoides arvensis*), 5 – բոշխազգու (*Sciprus/Schoenoplectus/Bolboshoenus sp.*) ածխացած ընկուզիկ (Շենգավիթ, N3 դամբ., անոթ 065):

NEW ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM SHENGAVIT SITE: PLANT REMAINS FROM VESSELS OF TOMB N 3

Roman Hovsepyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Tomb N3 of Shengavit site belongs to Early Bronze Age (H.E. Simonyan, 2006). The plant remains from two vessels of the tomb were separated. The recovered paleocarpological remains (about 100 units) belong to several Higher Plant taxa. The cereal's carbonized grains fragments and mineralized nutlets of *Lithospermum arvense* are predominating among finds. Other remains are represented with some carbonized grains of bread wheat (*Triticum aestivum*) and barley (*Hordeum vulgare*), also with fruits and seeds of some weeds: species of *Galium*, *Lolium*, *Amaranthus*, *Chenopodium*, *Carex* and other cyperaceous, fabaceous and poaceous plants.

Above mentioned finds are complementing previous archaeobotanical records by M.G. Tumanyan (1944, 1948) and suggesting cereal cultivation in Early Bronze Age Shengavit.